

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنر ادیان و تمدن ها
گروه هنر

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر، گرایش پژوهش هنر

بررسی آیین زار در بندرعباس با رویکرد انسانشناسی هنر

استادان راهنما:

دکتر علیرضا خدابی
دکتر محسن محمدی فشارکی

استاد مشاور:

دکتر نادر شایگان فر

پژوهشگر:

سامره امیری

مهر ۱۳۹۲

اظهارنامه دانشجو:

موضوع پایان نامه : بررسی آیین زار در بندرعباس با رویکرد انسانشناسی هنر

استادان راهنما: دکتر علیرضا خدای، دکتر محسن محمدی فشارکی

اینجانب سامره امیری دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر دانشکده هنر ادیان و تمدن ها دانشگاه هنر اصفهان به شماره دانشجویی ۸۹۱۱۵۰۳۱۰۴ گواهی می نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به علاوه گواهی می نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب مصوب دانشگاه هنر اصفهان را به طور کامل رعایت کرده ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است. نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنر ادیان و تمدن ها
گروه هنر

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر، گرایش پژوهش هنر سامره امیری

تحت عنوان :

[بررسی آیین زار در بندرعباس با رویکرد انسانشناسی هنر]

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی کارشناسی ارشد که در تاریخ..... توسط هیات داوران زیر بررسی و با نمره درجه به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای اول پایان نامه آقای علیرضا خدای با مرتبه علمی امضا

۲. استاد راهنمای دوم پایان نامه آقای محسن محمدی فشارکی با مرتبه علمی امضا

۳. استاد مشاور آقای دکتر شایان فر با مرتبه علمی

مهر و امضا مدیر گروه

با تشکر از استاد ارجمند جناب آقای دکتر خدای که صبورانه من را راهنمایی کردند و همچنین آقای دکتر محمدی فشارکی و با تشکر از دوستان گرامی خانم مرضیه هاشمی، آقای سعید جریده، آقای اولی بندری، آقای نوید قویدل، سرکار خانم ساکت (مسئول کتابخانه روستای سلخ) آقای عقیل هاشمی، آقای فتحی (کارمند اداره بهداشت در جزیره هرموز) و همچنین موزه مردم شناسی و میراث فرهنگی بندرعباس که صمیمانه همکاری کردند.

تقديم به:

مادر عزيزم

چکیده:

جنوب ایران و به طور مشخص شهرهای واقع در جوار تنگه هرمز، دارای وجوه فرهنگی متمایزی نسبت به سایر نقاط ایران می‌باشند. مجاورت با دریا، آشنایی و مناسبات این منطقه با کشورهای عربی و آفریقایی در شکل‌گیری این تمایزات فرهنگی، نقش بسزایی ایفا کرده است. از جمله وجوه تمایزبخش این منطقه، برگزاری آیین‌هایی است که در نقاط دیگر این سرزمین کمتر دیده می‌شود. آیین زار، در زمره‌ی چنین آداب و رسوم است. علی‌رغم اینکه تغییر و تحولاتی در باورها و آیین‌های این خطه صورت گرفته، حتی با وجود ممانعت‌های حکومتی، آیین زار همچنان مورد توجه ساکنین این منطقه است. این آیین، مشابهت‌هایی صوری با شمنیسم دارد. همچنین شباهت‌هایی نیز با آیین‌های پُرخوانی در ترکمن‌ها، و نیز مراسم گواتی در سیستان و بلوچستان در آن قابل مشاهده است. ساختار آیین، که متکی بر عناصری مانند درمانگر، موسیقی، قربانی، گروه همراهان، تسلط بر ارواح خبیث و خلسه است، از سویی دارای مولفه‌هایی هنری‌ای چون مولفه‌های تئاتری و عناصر موسیقایی بوده و از سوی دیگر، در بردارنده‌ی عناصری است که بررسی و تحلیل آنها در حوزه‌هایی چون اسطوره‌شناسی، انسان‌شناسی، روانشناسی، گفت‌مان سیاسی و قدرت و... را امکان‌پذیر می‌سازد.

پژوهش حاضر به منظور شناخت چگونگی برگزاری آیین زار و کارکردهای آن در روستای سلخ واقع در جزیره قشم و بندرعباس و جزیره هرموز انجام گرفته است. این پژوهش دارای اهداف فرعی مانند: معرفی ابزار و آلات به کار رفته در آیین زار و توصیف و تحلیل صوری هدایای داده شده به ارواح نیز می‌باشد. برای نیل به اهداف فوق، باید به این سولات پاسخ داده شود: رقص و موسیقی در آیین زار چه جایگاهی دارد؟ مراسم زار برای اجرا کنندگان چه دلالت‌های معنایی و کاربردی دربر دارد و چه اهدافی در آن دنبال می‌شود؟ علاوه بر جنبه‌های شفابخشی آیا آیین زار، کاربرد دیگری هم دارد؟ کنشگران اصلی این مراسم چه کسانی هستند و وابسته به چه قشری‌اند؟ آیا هنوز اهل هوا در باور مردم جایگاه پیشین خود را حفظ کرده‌اند؟

این پژوهش، از نوع توسعه‌ای و به روش میدانی با هدفی اکتشافی و در قالب انسان‌شناسی هنر انجام شده است. فنون گردآوری داده‌ها در پژوهش حاضر مصاحبه‌ی عمیق، ضبط صدا، عکس برداری، فیلم‌برداری و استفاده از اسناد مکتوب است. یافته‌های پژوهش، حاکی از تداوم کارکرد درمانی این آیین و درهم‌آمیزی باورها و آیین‌های مناطقی از آفریقا با باورهای بومی منطقه‌ی مورد مطالعه است.

کلید واژه‌ها: آیین‌های درمانی، شمنیسم، باد، تسخیر، موسیقی، انسان‌شناسی هنر.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱-مقدمه.....	۲
۱-۲-بیان مساله.....	۲
۱-۳-پرسشهای تحقیق.....	۳
۱-۴-پیشینه تحقیق.....	۴
۱-۵-اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش.....	۵
۱-۶-اهداف پژوهش.....	۵
۱-۷-چارچوب نظری پژوهش.....	۶
۱-۷-۱-انسان شناسی.....	۶
۱-۷-۲-انسان شناسی هنر.....	۷
۱-۳-۷-آیین های درمانی.....	۸
۱-۸-روش پژوهش.....	۱۰
۱-۹-ابزارهای گردآوری داده ها.....	۱۱
۱-۱۰-روش تجزیه و تحلیل داده ها.....	۱۳
۱-۱۱-محدودیت پژوهش.....	۱۳
۱-۱۲-جامعه مورد مطالعه.....	۱۴

فصل دوم: معرفی جامعه مورد مطالعه:

بخش اول: کلیات.....	۱۶
۱-۲- جغرافیا.....	۱۶
۲-۲- تاریخ و سیاست.....	۱۶

۱۷.....	۳-۲- جمعیت
۱۸.....	۳-۲- شیوه معیشت
	بخش دوم: فرهنگ مورد مطالعه
۱۹.....	۲-۵- ابعاد فکری
۱۹.....	۲-۵-۱- اعتقادات دینی
۱۹.....	۲-۶- ابعاد رفتاری و اعتقادی
۱۹.....	۲-۶-۱- ساختار خویشاوندی
۱۹.....	۲-۶-۲- مراسم ازدواج
۲۲.....	۲-۶-۷- مراسم سوگ
۲۲.....	۲-۶-۸- زایمان
۲۳.....	۲-۶-۹- آل
۲۳.....	۲-۷- سایر آیین ها و رسمهای سنتی
۲۳.....	۲-۷-۱- گلک
۲۳.....	۲-۷-۲- هفت بند
۲۳.....	۲-۷-۳- چهاردهمی
۲۴.....	۲-۷-۴- مراسم رزیف
۲۴.....	۲-۷-۵- مراسم مولود خوانی
۲۴.....	۲-۷-۶- شروع و پایان سال
۲۵.....	۲-۷-۷- تقسیم بندی بر اساس بارندگی
۲۵.....	۲-۷-۸- انواع باران
۲۵.....	۲-۷-۹- اعتقادات مربوط به تقویم

۲۵	۸-۲-۸- ابعاد مادی
۲۵	۲-۸-۱- لباس و زیورآلات
۲۶	۲-۸-۲- لباس زنان
۳۰	۲-۸-۳- تن پوش مردان
۳۲	۲-۸-۴- زیورآلات
	فصل سوم: ادبیات پژوهش
۳۶	۳-۱- جادو، مناسک، آیین
۳۶	۳-۱-۱- جادو
۳۷	۳-۱-۱- مناسک
۳۸	۳-۱-۳- آیین
۳۸	۳-۱-۳-۱- آیین های درمانی
۴۳	۳-۲- آیین زار
۴۳	۳-۲-۱- منشا زار
۴۴	۳-۲-۲- شمنیسم
۴۸	۳-۲-۳- دیدگاههای مربوط به تصرف
۴۸	۳-۲-۳- شرایط طبیعی
۴۹	۳-۲-۳- وراثت
۴۹	۳-۲-۳- انتخاب خود ارواح
۵۰	۳-۲-۴- انواع تصرف
۵۰	۳-۲-۵- علائم تصرف
۵۱	۳-۲-۶- آیینهای مرتبط با زار در آفریقا

عنوان

صفحه

- ۳-۲-۷-مراحل آیین زار در سودان شمالی ۵۳
- فصل چهارم: یافته های پژوهش
- ۴-۱- نحوه ی ورود آیین زار در ایران ۵۸
- ۴-۱-۱- تجارت بردگان و مهاجرین آفریقایی در ایران ۵۸
- ۴-۲- باد یا هوا ۶۳
- ۴-۲-۱- باد زار ۶۳
- ۴-۲-۲- باد نوبان ۶۳
- ۴-۲-۳- باد مشایخ ۶۳
- ۴-۲-۴- باد سادات ۶۴
- ۴-۲-۵- باد جن ۶۴
- ۴-۲-۶- باد لیوا ۶۵
- ۴-۳- باد زار ۶۶
- ۴-۳-۱- بیماری های زار ۶۷
- ۴-۳-۲- دیدگاههایی مربوط به تصرف انسان ۶۸
- ۴-۳-۳- روشهای درمان فرد تصرف شده ۶۹
- ۴-۴- کنشگران درجه اول بازی زار ۷۱
- ۴-۴-۱- بابا و ماما زار ۷۱
- ۴-۴-۲- بیماران ۷۱
- ۴-۴-۳- اهل هوا ۷۳
- ۴-۴-۴- خیزرانی ۷۳
- ۴-۵- سیستم انتقال ارث در آیین زار ۷۳

عنوان

صفحه

۷۴.....	۴-۵-۱- سیستم انتقال اشیای به دست آمده از ارواح.....
۷۴.....	۴-۶- زمان برگزاری بازی زار و شغل اهل هوا.....
۷۴.....	۴-۷- آیین زار در جزیره هرموز.....
۷۴.....	۴-۷-۱- درمانگر.....
۷۸.....	۴-۷-۲- عناصر به کار رفته ر آیین زار توسط درمانگر فضه نیک.....
۷۸.....	۴-۷-۲-۱- خیزران.....
۸۰.....	۴-۷-۲-۲- داروهای گیاهی.....
۸۰.....	۴-۷-۲-۳- گشته سوز(بخور سوز).....
۸۱.....	۴-۷-۲-۴- فنجان.....
۸۲.....	۴-۷-۲-۵- پارچه ها و لباس ها.....
۸۳.....	۴-۷-۲-۶- خنجر.....
۸۳.....	۴-۷-۲-۷- عطر عمانی.....
۸۳.....	۴-۷-۲-۸- انواع بند ها(طناب).....
۸۴.....	۴-۷-۲-۹- بندیره.....
۸۶.....	۴-۷-۲-۱۰- کلام و موسیقی.....
۸۸.....	۴-۷-۲-۱۰-۱- اشعار گروه زار سواحلی.....
۸۹.....	۴-۷-۲-۱۰-۱-۱- ادوات موسیقی زار سواحلی.....
۹۲.....	۴-۷-۲-۱۰-۲- اشعار در زار حبشی.....
۹۴.....	۴-۷-۲-۱۰-۲-۱- ادوات موسیقی زار حبشی.....
۹۴.....	۴-۷-۲-۱۰-۲-۳- ادوات موسیقی باد نوبان.....
۹۶.....	۴-۷-۲-۱۰-۴- سازهای باد لیوا.....

عنوان

صفحه

۴-۷-۳- محرمات در آیین زار..... ۹۷

۴-۷-۳-۱- محرمات بعد از درمان بیمار..... ۹۸

۴-۷-۴- نحوه درمان..... ۹۹

فصل پنجم: نتیجه گیری

۵-۱ اساس روانشناسانه برای آئینها: مدارک و برآوردهای علمی..... ۱۰۶

پیوستها:

پیوست (۱) توصیف شکلی و تحلیل شکلی بندیره ها و زیورآلات مربوط به بادها..... ۱۰۹

۱-۱- بندیره ها، وسایل و داروهای گیاهی..... ۱۱۷

۲- جدول آوانگاری..... ۱۲۱

پی نوشت ها..... ۱۲۲

منابع و ماخذ..... ۱۲۵

صفحه	عنوان
۱۷.....	عکس (۱-۲) نمایی از معبد هندوها.....
۲۰.....	عکس (۲-۲) عروس بندری.....
۲۱.....	عکس (۳-۲) حنا زدن.....
۲۶.....	عکس (۴-۲) کندوره.....
۲۷.....	عکس (۵-۲) لُچک سفارشی.....
۲۷.....	عکس (۶-۲) جلیبِ خوشی.....
۲۸.....	عکس (۷-۲) جلیبِ بستکی.....
۲۸.....	عکس (۸-۲) کپ کاپ.....
۲۹.....	عکس (۹-۲) برقع زنان بندری.....
۲۹.....	عکس (۱۰-۲) انواع حلقه برقع از جنس طلا.....
۲۹.....	عکس (۱۱-۲) برقع بلوچی ابریشمی.....
۳۰.....	عکس (۱۲-۲) تن پوش کندوره.....
۳۱.....	عکس (۱۳-۲) لنگ بسته شده به کمر.....
۳۱.....	عکس (۱۴-۲) سُواس.....
۳۲.....	عکس (۱۵-۲) پُروه یا فَتخ.....
۳۳.....	عکس (۱۶-۲) گری.....
۳۳.....	عکس (۱۷-۲) خلخال مخصوص دست.....
۳۳.....	عکس (۱۸-۲) خلخال مخصوص پا.....
۳۳.....	عکس (۱۹-۲) میل.....
۳۴.....	عکس (۲۰-۲) گوش آویز دُرغولمی.....

عنوان

صفحه

- عکس (۲-۲۱) گوش آویز شلاشلی ۳۴
- عکس (۲-۲۲) لولو از جنس نقره ۳۴
- عکس (۴-۱) خیزران های متعلق به ماما فزه ۷۵
- عکس (۴-۲) لباس باد سودانی ۷۵
- عکس (۴-۳) چادر باد سودانی ۷۶
- عکس (۴-۴) کندوره و دستمال عربی باد ۷۶
- عکس (۴-۵) چادر باد لیلا ۷۷
- عکس (۴-۶) حاشیه ریشه دار چادر باد لیلا ۷۷
- عکس (۴-۷) کندوره باد دیران ۷۸
- عکس (۴-۸) چادر باد دیران ۷۸
- عکس (۴-۹) آستین پیراهن باد دیران ۷۸
- عکس (۴-۱۰) لبه چادر باد دیران ۷۸
- عکس (۴-۱۱) انواع خیزران ۷۹
- عکس (۴-۱۲) گشته سوز ۸۱
- عکس (۴-۱۳) تصویر بالای گشته سوز ۸۱
- عکس (۴-۱۴) تصویر پایین گشته سوز ۸۱
- عکس (۴-۱۵) فنجان مخصوص خون ۸۲
- عکس (۴-۱۶) پارچه های باد ۸۲
- عکس (۴-۱۷) خنجر محافظ باد ۸۳
- عکس (۴-۱۸) بند پری ۸۴
- عکس (۴-۱۹) بند پرون ۸۴

عنوان

صفحه

عکس (۲۰-۴) بند چیلک	۸۴
عکس (۲۱-۴) بندیره متعلق به ماما فضا	۸۵
عکس (۲۲-۴) بندیره متعلق به بابا ابراهیم	۸۵
عکس (۲۳-۴) قلم جفتی متعلق به قنبر راستگو	۸۷
عکس (۲۴-۴) دایره یا سما	۸۷
عکس (۲۵-۴) طبل سیمبه کوتاه	۹۰
عکس (۲۶-۴) سیمبه	۹۱
عکس (۲۷-۴) دهل چینگنگه	۹۱
عکس (۲۸-۴) ساز سما	۹۲
عکس (۲۹-۴) کسر حیشی	۹۳
عکس (۳۰-۴) دهل دو سر یا دهل گپ	۹۳
عکس (۳۱-۴) ساز تنبوره	۹۵
عکس (۳۲-۴) مضراب ساز تنبوره	۹۶
عکس (۳۳-۴) ساز منجول	۹۶
عکس (۳۴-۴) ساز سورنا (زمری)	۹۷
عکس (۳۵-۴) جاروی مغ	۹۹
عکس (۳۶-۴) آیین زار	۱۰۴
عکس (۳۷-۴) بیمار در حالت خلسه	۱۰۴
عکس (۱-۱۳) بندیره و زیورآلات	۱۰۹
عکس (۱) پیوست ۱-۱- دو نمونه بندیره	۱۱۶
عکس (۲) پیوست ۱-۱- روغن یاسمین	۱۱۷

عنوان

صفحه

- عکس (۳) پیوست ۱-۱- سفره برای باد..... ۱۱۷
- عکس (۴) پیوست ۱-۱- جوز هندی..... ۱۱۸
- عکس (۵) پیوست ۱-۱- گست..... ۱۱۸
- عکس (۶) پیوست ۱-۱- سمبله..... ۱۱۸
- عکس (۷) پیوست ۱-۱- بومشگو..... ۱۱۸
- عکس (۸) پیوست ۱-۱- میخک..... ۱۱۸
- عکس (۹) پیوست ۱-۱- هل باد..... ۱۱۸
- عکس (۱۰) پیوست ۱-۱- کاکله..... ۱۱۹
- عکس (۱۱) پیوست ۱-۱- مهلب..... ۱۱۹
- عکس (۱۲) پیوست ۱-۱- اولی بندری..... ۱۱۹
- عکس (۱۳) پیوست ۱-۱- بابا عیسی..... ۱۱۹
- عکس (۱۴) پیوست ۱-۱- انگشتر نقره با طرح گل هشت پر و مشبک..... ۱۱۹
- عکس (۱۵) پیوست ۱-۱- انگشتر نقره متعلق به بابا عیسی..... ۱۱۹
- عکس (۱۶) پیوست ۱-۱- انگشتر نقره به شکل مستطیل..... ۱۲۰

فصل اول:
کلیات تحقیق

باور انسان و اعتقاد وی به روح و ارتباط آن با جسم و نیروهای خیر و شر در تمامی فرهنگ‌ها و مذاهب وجود داشته است؛ روح، مدخل و مجرای برای حلول نیروهای شر به درون کالبد انسانی است که موجب آزار و اذیت انسان می‌شوند. گاه این نیروهای شر تجسمی از موجودات شرور در ذهن می‌یابند و تا زمانی که خواسته‌هایشان برآورده نشود انسان را رها نمی‌کنند. توسل به قدرت‌های برتر و مافوق طبیعی و یاری گرفتن از این قدرت‌ها برای شفابخشی و همچنین برای رام کردن نیروهای سرکش را نه تنها می‌توان در مذاهب و ادیان بزرگ سراغ گرفت بلکه چنین رویکردی در آیین‌ها و مراسم قبایل و فرهنگ‌های مختلف آسیا، آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه نیز می‌توان مشاهده نمود. نمونه‌ای از این رام کردن نیروهای شر در جنوب ایران مشهود است.

منطقه‌ی جنوب ایران - علی‌الخصوص شهرهای اطراف تنگه‌ی هرمز - به دلیل همجواری با دریا و ایجاد مناسبات تجاری و فرهنگی با کشورهای عربی و آفریقایی از وجوه فرهنگی خاص و متمایزی نسبت به سایر فرهنگ‌های داخل کشور برخوردار گشته است؛ از جمله این وجوه متمایز را می‌توان برگزاری آیین‌هایی دانست که در نقاط دیگر این سرزمین کمتر دیده می‌شود. آیین زار در زمره‌ی چنین آداب و رسومی است که با وجود تغییر و تحولاتی که در باورها و آیین‌های این خطه صورت گرفته همچنان مورد توجه ساکنین این منطقه است. ساکنین جنوب ایران ارواح و جن‌ها را به صورت باد می‌پندارند و معتقدند هر بادی جنی دارد که به درون کالبد انسان رفته و آنها را هوایی و تسخیر می‌کند. - درخصوص جاندارپنداری عنصر طبیعی‌ای چون باد در ایران و فرهنگ‌های دیگر در بخش‌های دیگر به تفصیل بحث خواهد شد و دیدگاه‌های اندیشمندان این حوزه ارائه خواهد شد.

عقاید مربوط به بادهای زار از جمله باورهای مربوط به منطقه‌ی حبشه‌ی آفریقا می‌باشد که به حوزه‌ی باورهای سرزمین‌های اسلامی نیز راه یافته است. - گرچه، عقاید کم و بیش مشابهی در خصوص نیروهای خیر و شر باد هم در ایران و هم در مصر و حجاز قابل بررسی است که مشابهت‌هایی با آیین زار در آنها دیده می‌شود. - «مسلمانان و مسیحیان حبشه معتقدند که زار از جمله ارواح خبیثه است که در رودها و چشمه‌ها به سر می‌برد و گاهی در کالبد انسانها حلول می‌کند. انجام بعضی از رقص‌ها این ارواح را مجبور به ترک کالبد انسانی می‌کند.» (ساعدی، ۱۳۴۵: ۱۲) اعتقاد به وجود این موجود چنان است که نمی‌توان کوچکترین شکافی در اعتقاداتشان ایجاد کرد.

در این پژوهش کوشیده می‌شود، فارغ از برخوردی سلبی و ایجابی در خصوص رد یا قبول باورها و اجتناب از هرگونه اظهار نظر قطعی، مولفه‌ها و عناصر این آیین از منظر انسان‌شناسی هنر مورد بررسی قرار گیرند. مطالبی که در این پژوهش آمده است، حاصل تحقیقات میدانی و جمع‌آوری داده‌های مرتبط با آیین زار، در روستای سلخ واقع در جزیره‌ی قشم و بندرعباس و جزیره هرموز و هم‌چنین محصول تحقیقات کتابخانه‌ای برای ارائه‌ی ارجاعاتی علمی و معتبر به موضوع مورد تحقیق می‌باشد

۱-۲) بیان مسأله:

تا پیش از علم پزشکی نوین، درمان بیماری‌ها و التیام دردها در هر منطقه از جهان بر اساس فرهنگ و شرایط اقلیمی و اجتماعی آن منطقه، مبتنی بر ویژگی‌های بومی و سنتی خاص خود بود. مردم عصر قبل از انقلاب صنعتی با روش‌های نسبتاً